

УДК 94(477)

Едуард Зваричук, Діана Толстопятова

ЕКОНОМІЧНЕ СТАНОВИЩЕ РИМО-КАТОЛИЦЬКОЇ ЦЕРКВИ НА ПОДІЛЛІ (ДРУГА ПОЛОВИНА ХІХ – ПОЧАТОК ХХ СТ.)

У статті досліджено економічне становище римо-католицької церкви та спроби його обмеження з боку російської влади. Окрім того, проаналізовано законодавчі акти, що регламентували економічні взаємини Римо-католицької церкви (РКЦ) з російською владою.

Ключові слова: економічне становище, Поділля, Римо-католицька церква, російська влада, законодавство.

В останні роки в Україні приділяється значна увага багатоплановому науковому висвітленню проблем історичного розвитку різних Церков та релігійних громад. Проте, взаємини російського самодержавства та римо-католицького кліру впродовж другої половини ХІХ – початку ХХ ст., на жаль, залишаються однією з маловивчених проблем.

Об'єктом дослідження є політика царизму щодо взаємин з РКЦ.

Предметом – тенденції та особливості економічного становища РКЦ.

Мета статті – дослідити економічне становище римо-католицької церкви на Поділлі у другій половині ХІХ – на початку ХХ ст.

Окремі аспекти, а саме економічного становища католицького духовенства та політики російської влади, знайшли своє відображення у працях І. Гуржія, Я. Линкова, М. Щербак, Н. Щербак та інших. У вказаних наукових працях, в більшості випадків аналізуються та описуються цивільне польське землеволодіння, визначаються засади національної політики царату та характеризуються репресивні міри влади щодо РКЦ.

Важливим завданням цієї статті є аналіз економічного становища римо-католицької церкви та спроби їх обмеження російською владою.

Початок другої половини XIX ст. визначався подальшим впливом російської держави на економічне становище РКЦ на Поділлі [1, с. 3]. Логічним продовженням секуляризаційної реформи стало закриття у травні-червні 1850 р. одного з найбільших земельних власників серед церковних установ Поділля – Мурафського домініканського монастиря [2, арк. 1]. Згідно з наказом губернської палати держмайна, 170 десятин орної землі та близько 200 кріпаків чоловічої статі конфісковано на користь держави [3, арк. 83 зв.].

Цього ж року самодержавство ліквідувало Маньковецький костел. До державної скарбниці перейшло щорічне грошове утримання, призначене у 1787 р. шляхтичем К. Домбським, у розмірі 180 карбованців (крб.) та 180 ц хлібної ануати. Натомість місцевим священикам призначено 230 крб. компенсаційних виплат з казенного відомства [4, арк. 55 зв.]. Окрім того, було закрито Савранський костел, держава отримала 33 десятини орної землі та 130 душ кріпаків [5, арк. 400]. 7 січня 1787 р. у м. Кам'янці припинив діяльність монастир візиток. Землю, що належала кляштору в розмірі 38 десятин орної та 18 десятин сіножаті, губернська палата держмайна повернула власнику і фундатору кляштора Грохольському [6, арк. 1–2].

З метою посилення російського впливу та більш масштабного скорочення кількості костелів і каплиць та їх землеволодінь, самодержавство у 1851 р. встановило нові межі існування церковних господарств. Зокрема, державний документ затвердив такі положення: у селищах, де не було православних церков, а діяли костели, останні разом з маєтком передавалися православним [7, с. 405].

Відчуваючи наростання активності польського визвольного руху, самодержавство не зважається повністю залишити католицьких священиків без належної економічної підтримки. Так, з цього часу Кам'янецька римо-католицька консисторія за ліквідовані маєтки почала отримувати щорічні дотації у розмірі 2500 крб. [8, арк. 6; 9, арк. 3].

Детальніше аналізуючи економічне становище костелів Поділля на початку другої половини XIX ст., слід зазначити, що у цей час римо-католицькі священики активно займалися лихварством. Архівні джерела фіксують дані про те, що представники РКЦ неодноразово зверталися до губернського правління і різних судових інстанцій Поділля з проханнями повернути їм позичені поміщикам гроші. Частіше такі прохання скеровувалися на адресу до державних інституцій у тому разі, коли позичальник був не спроможний повернути борги. Так, священики Ялтушківського костелу в 1853 р. в рахунок погашення позички отримали невелику ділянку землі з маєтку С. Андруховського [10, арк. 5].

Католицькі священики знаходили й інші методи збагачення та поповнення своїх кошторисів. Зокрема, Захеховецький костел, володіючи 3 десятинами 226 сажнями землі, спромігся здавати в оренду 2 десятини 1730 сажень орної землі, за що щороку селяни-орендарі сплачували незначну суму, необхідну римо-католицьким священикам задля підтримування належного порядку в культових спорудах [11, арк. 117]. Так, Гранівський костел, надаючи оренду 60 десятин орної землі, щорічно отримував 120 крб. [12, арк. 1; 13, арк. 1–4]. Ямпільський костел також здавав в орендне користування землю поміщику Бібловському [14, арк. 1–10]. У такий спосіб римо-католицькі священики мали не тільки грошовий зиск, а й зберігали свої економії від конфіскації, щороку демонструючи державним інспекторам, що земля обробляється, а не пустує.

На початку 60-х рр. XIX ст. вкотре царизм робить спробу провести детальний аналіз економічного становища РКЦ на Поділлі. Необхідні для цього дані збиралися таємно. Для цього самодержавство залучило православних священиків. 8 вересня 1860 р. подільському губернатору надійшов рапорт з православної консисторії. Згідно з яким, основним прибутком римо-католицьких священиків було грошове утримання за рахунок державної казни. Іншими важливими джерелами прибутків виступали надходження від проведення релігійних обрядів, поховальних процесій та одружень. Згідно з підрахунками, вони становили близько 100–500 крб. щороку, а від освячення пасхальних дарунків – 1000 крб. [15, арк. 102].

Внаслідок проведених заходів конфіскації земельних володінь римо-католицького кліру упродовж 1831–1832 рр., 1842 р. та на початку 50-х рр. духовенство залишилося без значних землеволодінь. Однак, у тих місцях, де держава надала право орендного користування (по 33 десятини орної землі на один костел), католицькі священики були вимушені передавати її в суборенду, як це відбувалося у містах Зінькові, Тульчині, Жванці, Балті, або звертатись до місцевих польських поміщиків з проханнями надати їм селян для обробітку землі. Документ чітко розписував частки церковного кошторису, подавав детальний аналіз господарства та церковної економії. Так, згідно з даними звіту, Голованевський костел, окрім державного утримання, додатково одержував щороку близько 100 крб. Синявський притч землі не мав, але з поміщицьких угідь щорічно на його

утримання сплачувалося від 250–300 крб. Цікавою виявилася ситуація з Куманівським і Молчанівським костелами. Лише після їх об'єднання і спільного ведення господарства, костели почали отримувати економічний зиск близько 170–200 крб. щороку [15, арк. 12].

У звіті подані дані про використання католицькими священиками вільнонайманої праці. Так, костели Брацлавського повіту, наймаючи робітників для обробітку своїх земель, сплачували їм по 3–5 крб. кожному, або видавали продуктове утримання [15, арк. 31]. Разом з тим, у Кам'янецькому, Проскурівському та Летичівському повітах, де мешкала значна частина польських поміщиків, була зовсім інша ситуація. Кріпаки, відпрацювавши трудовні на поміщика, повинні були за його наказом один раз або двічі на тиждень відпрацьовувати на церковну економію. Окрім того, Хмільницький, Китайгородський та Чорнокозинецький костели від місцевої польської шляхти щороку отримували по 180 ц пшениці [15, арк. 24].

Таким чином, РКЦ намагалася господарювати та отримувати прибутки і, не без допомоги польських поміщиків та заможних парафіян католицького віросповідання, залишатися важливим чинником місцевого сільськогосподарського ринку. Разом з цим, священики вишукуючи нові способи обробітку наданої в оренду землі, на початку другої половини XIX ст. стали одним з перших на шлях використання вільнонайманої праці і через це сприяли розвитку капіталістичних відносин у сільському господарстві краю.

Державні установи, врахувавши отримані дані і ретельно вивчивши їх, прийшли до висновку, що подальше скорочення прибуткової частини церковних кошторисів конче необхідно. Завдяки такому ставленню на початку 60-х рр. XIX ст. урядовий сенат своїм наказом підпорядкував нагляд за виплатами ануат відомству міністерства внутрішніх справ, і з цього часу це питання вирішували поліційні відділки [16, с. 347]. Серед можновладців активно поширювалася протилежна позиція на цю проблему. Зокрема, П. Валуєв висував пропозиції щодо часткового повернення господарств РКЦ. На його думку, такі дії змушували б духовенство вирішувати економічні питання, а не політичні [17, с. 300].

Зокрема, Брацлавському костелу дозволялося користуватися земельними угіддями, придбаними священиком Желіховським [18, арк. 1–10]. 3 січня 1862 р. підписано орендну угоду між Кам'янецьким кармелітським монастирем та Подільською палатою державного майна, за якою перший отримував 103 десятини орної землі, з яких 67,1 десятина знаходилася під "кам'янистими косогороми", і 0,59 десятин під річками [19, арк. 10, 70]. Водночас Вінницькому капуцинському кляштору надавалася в орендне користування 0,02 десятини під вітряком, 16,58 під ставом і 1,40 сіножаті [19, арк. 77].

Однак в жодному випадку чернецькі ордени капуцинів та кармелітів так і не змогли скористатися наданими їм землями. Кам'янецькі ченці, оглянувши маєток, знайшли його непридатним до користування, тому що більшість земельних угідь була кам'янистою і облаштування вимагало значних капіталовкладень. Вінницькі монахи через віддаленість вітряка і ставу не могли мати прибутку від свого маєтку [19]. Самодержавство, наділяючи костели та монастирі землею, з одного боку, мало на меті зацікавити церковників у розбудові своїх господарств, а з іншого – робило все можливе для того, щоб звинуватити римо-католицьких священиків у тому, що земля, надана їм в користування не обробляється, і, тому мала бути повернута до державного реєстру.

Новий етап у відносинах РКЦ і самодержавства розпочався після поразки польського повстання 1863–1864 рр. На Поділлі, на відміну від інших західних губерній, не відбулося активної збройної боротьби, проте проведені маніфестації у костелах та монастирях на його підтримку, збір коштів на закупівлю зброї, діяльність конспіративних товариств, неминуче викликали репресивну політику проти місцевої польської меншини і особливо РКЦ. Внаслідок чого у регіоні було закрито Кам'янецький жіночий домініканський монастир, земельне господарство якого у розмірі 80 десятин передали Подільській палаті державного майна, а споруди стали власністю губернського карного суду [20, арк. 4]. Від ліквідованої католицької семінарії до державної казни передавалися економії біля містечка Жванчик [21, арк. 9]. Будівлі зачиненого кармелітського монастиря отримало місцеве казначейство та міська поліція [22, арк. 41]. До Православної церкви приєднано володіння скасованого монастиря францисканців м. Городка [23, арк. 8].

Завдяки проведеним репресивним заходам на Поділлі залишилось: один Вінницький капуцинський монастир, 114 костелів та 147 священиків, 2264 десятини орної землі, 293,8 сіножаті та 120 десятин під хуторами [24, арк. 5; 25, арк. 6–42; 26, арк. 2–10; 27, арк. 1–20]. З них усі орні та сіножатні землі надавалися в орендне користування, і лише 76,3 десятини, що знаходилися під церковними садибами, безпосередньо належали духовенству. Найбільші земельні ділянки знаходилися у Могилівському, Зінковецькому, Кам'янецькому та Ушицькому деканатах. Це зумовлювалось тим, що порівняно з іншими повітами Подільської губернії тут мешкала значна

кількість населення, яка сповідувала римо-католицьку віру і більшість католицьких костелів і каплиць були діючими.

Місцева влада прагнула ліквідувати усі костели і каплиці. Зокрема, згідно з позовом подільського губернатора О. Горемикіна від 17 травня 1868 р. припинив своє існування костел у с. Грем'ячка Летичівського повіту, ліквідовано каплицю у с. Маньківці того ж повіту [28, арк. 32–34], с. Глібові Ушицького повіту [29, арк. 1–4]. Упродовж 1869 р. припинили своє існування католицькі храми у містах Купині, Збрижі, Ярмолинцях, Городоку, Ново-Костянтинові та Старій Мурафі [30, арк. 445]. Ліквідовано каплицю у с. Ободному Брацлавського повіту [31, арк. 6].

На початку 70-х рр. XIX ст. влада спромоглася закрити та перетворити на православний храм Почанецьку каплицю Літинського повіту [32, арк. 1], а будівлі Комаргородського костелу Ямпільського повіту передати поліційному відділку [33, арк. 30; 19]. З цього часу, згідно з наказом міністерства внутрішніх справ, введено нові рекомендації місцевим губернським установам. Згідно з вимогами, вони щороку мали окремо збирати відомості щодо кількості парафіян містечок і сіл, приписаних до костелів. На основі поданих даних, влада робила висновки про доцільність існування тих чи інших римо-католицьких релігійних будівель та споруд [34, арк. 1].

Царизм починає здійснювати тиск і у питаннях надання землі під потреби суто духовного характеру. Так, згідно з рапортом благочинного Ушицького повіту в с. Голозубинцях, римо-католицьким священикам відмовлено у наданні їм вільної землі під кладовище. Місцеві чиновники запропонували використовувати під цвинтар частину наданої їм в орендне користування орної землі [35, арк. 3].

Проте проведені репресивні заходи російського самодержавства, упродовж другої половини XIX ст., не дали бажаного результату – польське землеволодіння в краї залишалося значним. У власності знаходилося 52 % розроблених земель, з яких 10 % відносилось до маєтків римо-католицького кліру [36, с. 46; 37, арк. 90; 38, арк. 8; 39, арк. 1–10; 40, арк. 15].

Перевірка виявила, що лише у Проскурівському повіті у користуванні костелу знаходилося 1302 десятини та 1352 сажнів землі. У рапорті повітового голови з цього приводу зроблено такі висновки: "...для остаточного приборкання латинського кліру в повіті конче необхідно скоротити кількість костельної землі і довести її до встановленої законом межі у 7 десятин на одного священика" [41, арк. 4; 42, арк. 2–3].

Такі приписи знаходили належну підтримку самодержавної влади. Так, 25 червня 1901 р. приймається закон "Про обмеження прав, що належали католицькому населенню, на придбання земельної власності в дев'яти Західних губерніях", що надавав право місцевій адміністрації видавати населенню римо-католицького віросповідання та їх пастирям свідоцтва на придбання у цих губерніях земельних володінь, визначати у свідоцтвах максимальні розміри ділянок, що можуть бути придбані, стежити за тим, щоб загальна кількість землі, що знаходиться у власності католиків, а також у членів їх родин, не перевищувала разом з наділом норми, що допускалася лише в окремих випадках у 60 десятин [36, с. 48]. Водночас, згідно з розпорядженням Миколи II, усі землі, що належали скасованим кляшторам городоцьких францискан та монастирю сестер милосердя, і знаходилися у користуванні подільського католицького духовенства передавалися до відомства Православної церкви та губернської управи народних училищ [43, арк. 39; 44, арк. 4; 45, арк. 8].

Із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії, самодержавство йшло на деякі економічні, політичні і релігійні компроміси і певною мірою лібералізувало ставлення до поляків та римо-католицького духовенства. Зокрема, 23 березня 1905 р. прийнято закон про "Дозвіл на спорудження римо-католицьких костелів та каплиць" [46, с. 261], згідно з яким, католицькі священики та парафіяни отримали право будувати релігійні споруди без відповідних дозволів православних ієрархів та місцевого цивільного керівництва [264, арк. 105–107].

Черговий законодавчий акт від 17 квітня 1905 р. "Про укріплення засад віротерпимості" проголошував свободу віросповідань і значно полегшував економічно-адміністративне положення римо-католицьких священиків. 1 травня 1905 р. вийшов закон, "Про скасування деяких обмежуючих постанов, що діяли в дев'яти Західних губерніях і про порядок виконання сьомого пункту Іменного указу від 12 грудня 1904 г. стосовно цих губерній". Він дозволяв особам польського походження і католицькому духовенству орендувати землю на загальних підставах без будь-яких обмежень у термінах в межах дев'яти західних губерній, а також купувати її чи брати під заставу. Цим законом полякам та католицькому кліру надавалось також право в названих губерніях купувати з дозволу місцевих генерал-губернаторів нерухомість поза межами міст і містечок, а також обмінювати цю нерухомість на іншу [46, с. 261].

На початок 1907 р., РКЦ на Поділлі, належало 73,3 десятини під церковними садибами, 1609,7 орної землі, 136,8 сіножаті та 2 десятини під городами. Значна кількість земельних ділянок знаходилася у Проскурівському, Кам'янецькому, Могилівському та Ушицькому повітах [47, арк. 3–

25]. Одним із найбільших землевласників була Томашпільська римо-католицька парафія, що володіла 115 десятинами оранки, з яких 100 знаходилось у тимчасовому користуванні, отримуючи по 2 крб. щороку з кожної десятини [48, арк. 5; 49, арк. 2–8].

Підводячи підсумки економічного становища РКЦ на Поділлі, відзначимо, що друга половина XIX – початок XX ст. стала часом, коли вона у краї була поставлена російським урядом в повну економічну залежність від держави і остаточно втратила свою адміністративну незалежність. Грунтуючись на фактичному матеріалі, стверджуємо, що із наростанням революційної ситуації на теренах Російської імперії на початку XX ст. самодержавство, намагаючись залучити РКЦ на свій бік у боротьбі з “політичної крамолою”, змушене йти на деякі економічні, політичні й релігійні поступки і дещо лібералізувати своє ставлення до поляків та римо-католицького духовенства.

Низка законодавчих актів, прийнятих російським урядом на початку XX ст., певною мірою пом'якшували взаємини між царською адміністрацією та представниками католицького кліру. Разом з тим, кардинальних змін у економічному житті костелу та парафіян не відбувалося. Місцеві органи російської влади, як і раніше продовжували з недовірою та пересторогою ставитися до римо-католицьких священнослужителів.

Список використаних джерел

1. Гуржій І. Селянський рух на Україні в 1856 році / І. Гуржій. – К.: Держполітвидав УРСР, 1956. – 23 с. 2. Кам'янець-Подільський міський архів (К-ПМДА), ф. 685, оп. 2, спр. 1060, арк. 1. 3. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 2931, арк. 4–83 зв. 4. К-ПМДА, ф. 685, оп. 3, спр. 1, арк. 1–3, 10–25. 5. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4971, арк. 32–34, 40 зв, 400. 6. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 2, спр. 991, арк. 1, 2. 7. О римо-католических братствах // Подольские Епархиальные Ведомости. – Каменец-Подольский: Тип. Губ. Правления, 1904. – № 50. – С. 1183–1184. 8. К-ПМДА, ф. 685, оп. 2, спр. 1064, арк. 6. 9. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 50, спр. 48, арк. 1, 3. 10. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 2, спр. 2035, арк. 5, 62–78. 11. К-ПМДА, ф. 685, оп. 1, спр. 17, арк. 117. 12. К-ПМДА, ф. 685, оп. 1, спр. 123, арк. 1, 302–332. 13. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2300, арк. 1–4. 14. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 9, спр. 202, арк. 1–10. 15. К-ПМДА, ф. 315, оп. 1, спр. 1496, арк. 12, 24, 31, 102. 16. Повний Звід Законів Російської імперії // ПЗЗРІ. – Собр. 2. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1863. – Т. 36. – Отдел. 2. – № 37473. – С. 347. 17. Линков Я.И. Очерк истории крестьянского движения в России 1825–1861 годах / Я.И.Линков. – М.: Учпедгиз, 1952. – 277 с. 18. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2674, арк. 1–10. 19. К-ПМДА, ф. 685, оп. 1, спр. 296, арк. 10, 70, 77. 20. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 9785, арк. 4. 21. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 9786, арк. 1. 22. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 9784, арк. 41. 23. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 5, спр. 5875, арк. 8. 24. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4523, арк. 5, 18, 445. 25. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4529, арк. 6–42. 26. ДАЖО, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2473, арк. 2–10. 27. ДАЖО, ф. 178, оп. 7, т. 2, спр. 2546, арк. 1–20. 28. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4971, арк. 32–34; 40 зв, 400. 29. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4825, арк. 1–4. 30. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4523, арк. 5, 18, 445. 31. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4936, арк. 6. 32. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 4941, арк. 1–35. 33. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 5057, арк. 30. 34. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 5205, арк. 1. 35. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 11474, арк. 3. 36. Щербак М.Г. Щербак Н.О. Національна політика царизму на Правобережній Україні (друга половина XIX – початок XX ст.) / М.Г.Щербак, Н.О.Щербак. – К.: ІЗМН, 1997. – 92 с. 37. К-ПМДА, ф. 17, оп. 1, спр. 129, арк. 90. 38. ДАЖО, ф. 178, оп. 13, спр. 315, арк. 8. 39. ДАЖО, ф. 178, оп. 1, спр. 19, арк. 1–10. 40. Центральний Державний історичний архів України в м. Києві (ЦДІАК України), ф. 442, оп. 842, спр. 418, арк. 15. 41. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 4, спр. 12757, арк. 4. 42. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 9, спр. 141, арк. 2, 3. 43. ЦДІАК України, ф. 442, оп. 861, спр. 256, арк. 1, 2–4, 39. 44. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 7666, арк. 4, 15. 45. К-ПМДА, ф. 227, оп. 1, т. 5, спр. 5875, арк. 8. 46. ПЗЗРІ. – Собр. 3. – Спб.: Тип., II отделения Собственной Его Высочества Канцелярии, 1909. – Т. 26. – № 27559. – С. 261. 47. К-ПМДА, ф. 226, оп. 79, спр. 2782, арк. 62–78. 48. К-ПМДА, ф. 228, оп. 1, спр. 8008, арк. 5. 49. Державний архів Житомирської області, ф. 178, оп. 2, т. 1, спр. 6, арк. 1–56.

Едуард Зваричук, Диана Толстопятова

ЭКОНОМИЧЕСКОЕ СОСТОЯНИЕ РИМО-КАТОЛИЧЕСКОЙ ЦЕРКВИ НА ПОДОЛЬЕ (ВТОРАЯ ПОЛОВИНА XX – НАЧАЛО XX ВВ.)

В статье исследовано экономическое положение римо-католической церкви и попытки его ограничения со стороны российской власти. Кроме того проанализированы законодательные акты, регламентирующие экономические отношения римо-католической церкви с российской властью.

Ключевые слова: экономическое положение, Подолье, римо-католическая церковь, российская власть, законодательство.

Eduard Zvarichuk, Diana Tolstopiatova

**ECONOMICAL CONDITION OF THE CATHOLIC CHURCH IN PODILLIA
(SECOND HALF XIX – EARLY XX CENTURY)**

This article explores the economic situation of the Catholic Church and attempts to limit by Russian authorities. Besides analysis of legislative acts regulating economic relations between the Catholic Church with the Russian authorities.

Key words: economic situation, Podillia, Catholic Church, the Russian authorities, legislation.